

насліди. – Брянск, 2012. – С. 121; Мироненко Л., Ситий Ю. Барокова архітектура Батурина. – С. 110–112.

33. Див. посилання 5.

34. Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринаська кахля. – Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 36–38; Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди. – С. 15.

35. Див. посилання 25.

36. Див. посилання 29.

37. Мезенцев В. Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині. – С. 137–141; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського. – С. 16–25; Мироненко Л.В. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст. – С. 10.

38. Див., наприклад, Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – Р. 13–55, Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Київської губернії. – Харків, 2011. – С. 58–59, 64, 83, 87, 97–98, 100, 105, 109–110, 118, 120.

39. Див. посилання 29.

40. Див. посилання 30. Фото шести з цих керамічних розеток опубліковано (без даних про їх розміри) у розділі: Виногородська Л. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 414–415.

41. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки. – С. 52, 54–58.

42. Вказ. праця. – С. 54.

43. Вказ. праця. – С. 54–57. – Іл. 1. – Табл. 1.

44. Виногородська Л. Архітектурно-декоративна кераміка. – С. 414–415; Історія українського мистецтва. – Т. 3. – Іл. 244.

45. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки. – С. 55–57. – Іл. 1.

46. Див. посилання 18.

47. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди. – С. 13.

48. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 156–157; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 227–228.

49. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – С. 69, 79.

50. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 23, 227; Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Київської губернії. – С. 153, 154, 163; Фотоархів Таранушенка С.А. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського у Києві. – Фонд 278. – № 522.

Мезенцев В.И. Керамические розетки из декора дворца И. Мазепы в Батурине: компьютерные реконструкции и киевские аналогии

В статье на основе найденных фрагментов керамических поливных розеток рассматриваются их орнаментация, размеры и прием украшения этими деталями фасадов резиденции гетмана И. Мазепы в Батурине. Публикуются компьютерные реконструкции шести типов целых розеток и проводятся сравнения с киевскими образцами. Аргументируется версия о трехэтажности и исключительном богатстве, разнообразии и киевском происхождении керамического декора дворца.

Ключевые слова: Батурина, Гончаровка, дворец И. Мазепы, керамические розетки, компьютерные реконструкции, аналогии в Киеве.

Mezentsev V.I. Ceramic rosette decoration of Ivan Mazepa's palace in Baturyn: computer reconstructions and Kyivan analogies

On the basis of excavated fragments of glazed ceramic rosettes, this article examines the method of adorning the facades of Hetman Ivan Mazepa's residence in Baturyn with these details. It presents computer reconstructions of six types of rosettes and compares them to Kyivan counterparts. The results support the assertion that this palace had a three-story design and an exceptionally rich and varied embellishment borrowed from Kyivan architecture.

Key words: Baturyn, Honcharivka, Ivan Mazepa's palace, ceramic rosettes, computer reconstructions, Kyivan analogies.

15.04.2016 р.

j

УДК 930.1(44:477)«17»

Є.М. Луняк

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ (ЗА СВІДЧЕННЯМИ ФРАНЦУЗЬКИХ СУЧАСНИКІВ)

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з перебігом подій Північної війни на землях Чернігово-Сіверщини в 1708–1709 рр. Здійснено комплексний аналіз праць французьких сучасників, таких як Вольтер, Анрі-Філіпп де Лільє, Іван Нестезюрнауа, Елеазар де Мовійон та ін.

Ключові слова: історіографія, Україна, Франція, Північна війна, Іван Мазепа, Чернігово-Сіверщина.

Події початку XVIII ст. в Україні довгий час викликали найбільшу цікавість на заході, зважаючи на те доленосне значення, котре вони мали для Європи. У тогочасній французькій пресі висвітлювалися такі акти, як зрада Мазепи та перехід його на бік шведів, жаливий розгром Батурина та вбивство його мешканців, руйнація Січі, нищівна поразка армії Карла XII і тріумфальна та для багатьох неочікувана перемога росіян під Полтавою, втеча шведського короля разом з Мазепою під захист турків, похід козаків Пилипа Орлика разом з татарами та поляками на Україну, Прутський похід Петра I і його поразка. Україна знову опинилася в епіцентрі європейської уваги, ставши ареною жорстоких і кровопролитних бойових дій. Французька преса регулярно повідомляла новини з України. Зокрема, про батуринську трагедію вмістили передовиці популярні французькі видання «*Gazette de France*», «*Paris Gazette*», «*Mercure Historique et Politique*», «*Lettres Historiques*» та ін. Аналіз тогочасних західних повідомлень про Україну був здійснений Теодором Мацьківом [6]. Стурбовані реляції у зв'язку з розгромом шведів і наступом росіян на Україну відправляв до Парижа французький амбасадор у Константинополі у 1692–1711 рр. Шарль де Феріоль, маркіз д'Арженталь (1652–1722), виказуючи співчутливе ставлення до козаків [8, с. 142].

Символом появи на європейській авансцені нової могутньої імперії на початку XVIII ст. стала Полтава (у французьких творах ця назва подавалася найчастіше як «*Pultawa*» чи «*Pultava*»). Як зазначав французький посол при дворі Станіслава Лещинського в 1707–1710 рр. маркіз Жан-Луї д'Юссон де Боннак (1672–1738), поразка шведів під Полтавою стала великою несподіванкою й спричинила стурбованість і занепокоєння в європейських дворах [10, р. 122]. До слова, очевидно, саме Боннак, який відзначився й на ниві історіописання, був першим французом, котрий переказав відому байку Яна-Хризостома Пасека про ганебне покарання молодого Мазепи польським вельможею за залицання до своєї дружини [5, с. 97]. Ця амурна пригода, розпопуляризована Вольтером, стала згодом сюжетом багатьох мистецьких творів.

Неодноразово згадував у своїх дипломатичних звітах про діяльність Мазепи барон Жан-Віктор де Безенваль де Брюнстат (1671–1736), який в 1707–1710 рр. був французьким послом при дворі Карла XII. Стурбований новинами з України Людовік XIV, який пильно стежив за

перебігом бойових дій між шведами та росіянами, писав Безенвалю, що погана підготовка до оборони Батурина стала фатальною помилкою Мазепи, а оскільки за гетьманом пішло мало козаків, то союз між мазепинцями та шведами не принесе користі жодній зі сторін [6, с. 107–108]. Згодом французький уряд підтримував досить тісний зв'язок, не афішуючи його, з екзильним гетьманом Орликом, чому немало сприяла діяльність сина того – Григора – у Франції [3, с. 104–115].

Водночас саме в XVIII ст. відбувається дебют Мазепи як персонажу художньої літератури. Мова йде про роман французького письменника маркіза Андре-Гійома-Контана д'Орвілля (1730–1800) «Спогади Аземи, що містять різноманітні анекдоти про царювання Петра Великого, імператора Росії, та імператриці Катерини, його дружини», опублікований в Амстердамі у 1764 р. [11]

Нахнений долею Мазепи, висвітленою насамперед Вольтером, французький літератор склав гостросюжетний роман, в основу якого поклав біографію українського гетьмана. Про те, що цей роман був досить популярним у другій половині XVIII ст., свідчить його німецький переклад, який з'явився 1766 р. під назвою «Чарівна росіянка, або дивовижна історія Аземи» і був перевиданий у 1773 р. [7, с. 599].

Серед доволі обширного переліку французьких книг, що зачіпали історію Північної війни в «козацькій країні» та діяльність Мазепи, жодна не мала такої популярності й не викликала такого ажіотажу, як досить невелика за обсягом «Історія Карла XII» Вольтера, що побачила світ у 1731 р. Цей твір був одним з перших досліджень Вольтера, або Франсуа-Марі Аруе (1694–1778), на історичному поприщі. Зауважимо, що книга була перекладена й опублікована російською мовою [4].

Виходячи зі своєї концепції, що історія неодмінно повинна вчити, просвітник обрав постать цього шведського короля, щоб на його прикладі дати урок всім іншим монархам щодо мінливості їхньої долі, яка може супроводжуватися різким переходом від цілковитого обожнювання та плазування до загального осуду й кепкування. Водночас своїм твором мислитель протиставляв мудрість і розум черствому егоїзму шведського володаря, його сліпій ненависті, пихатості, упертості та самовпевненості. Задум написати «Історію Карла XII» з'явився у Вольтера ще під час його подорожі до Англії (1726–1729) [1, с. 84; 9, с. 261–265].

Безпосереднім поштовхом до написання книги стало його ознайомлення з працями Анрі-Філіппа де Лімьє (1721) та Івана Нестезюрануа (1725), які містили возвеличення двох монархів, відповідно, у першого – Карла XII, а у другого – Петра I. Гадаємо, про обох цих авторів варто сказати докладніше.

Анрі-Філіпп де Лімьє (? – 1725) став одним з перших французьких істориків, що почав аналізувати складні перипетії Північної війни одразу по її завершенні. При написанні своєї «Історії Швеції в правління Карла XII» де Лімьє

максимально використав весь доступний йому арсенал джерельних свідчень про події в Україні в 1708–1709 рр.: газетні повідомлення, свідчення очевидців, чутки, дипломатичні реляції, приватне листування між європейськими дворами тощо. Це дозволило автору досить повно висвітлити політичну та військову діяльність гетьмана Мазепи та роль українського козацтва в ході Північної війни, по суті, заклавши початки історичної мазепіани у Франції.

Де Лімьє наголошує, що саме вплив Мазепи став вирішальним у зміні Карлом XII напрямку руху своєї армії, полишенні московського шляху та повороті її до України [12, р. 39–40, 59]. Де Лімьє виявляє гарну ознайомленість з картинами бойових дій 1708–1709 рр. в Україні, детально висвітлюючи маршрут руху шведської армії й позначаючи місця військових сутичок і зупинок на її шляху. Дуже колоритно показано постать Мазепи, який завдяки своїм знанням і таланту швидко здобув прихильність і довіру шведського короля [12, р. 91].

Автор зазначає, що до відкритого переходу на бік шведів гетьмана спонукав провал місії Войнаровського (*Wojnarowski*) до Петра I. Дізнавшись про арешт свого племінника, якому ледве пощастило втекти з-під варти й тим уникнути неминучої загибелі, Мазепа остаточно наважився йти на з'єднання з Карлом XII і надалі надавати тому всляку підтримку [12, р. 92]. Однак де Лімьє яскраво показує, як енергійні дії царя та особливо його фаворита Меншикова завадили намірам гетьмана: той давно вже був під підозрою, за наказом Петра I за ним ретельно стежили, корпус Меншикова був розташований таким чином, щоб не допустити переходу козаків до Карла XII. Але, звичайно, найголовнішим успіхом росіян в цей час в Україні історик вважає захоплення Батурина – «звичної резиденції цього генерала [Мазепи – Є. Л.] та однієї з найукріплених фортець в Україні» [12, р. 92–93]. При цьому атакуючі сили Меншикова він визначає у 15–20 тисяч чоловік, а щодо оборонців зазначає, що їхнє число складалося з невеликого гарнізону фортеці, підсиленого однак 6000 козаків Мазепи.

Як відомо, падіння Батурина та нещадні розправи над його мешканцями були добре висвітлені в західній пресі, на свідчення якої здебільшого й покладався де Лімьє [12, р. 93]. Французький історик вважає, що швидкоплинність батуринської трагедії не дозволила Карлу XII вчасно надати допомогу оборонцям. Коли той зібрався рушати на порятунок, було вже запізно. Незважаючи на жорстокий терор, влаштований росіянами проти прибічників Мазепи, де Лімьє свідчить, що до того «юрбою приходили козаки, приєднуючись до свого генерала та зміцнюючи становище короля» [12, р. 95].

Зважаючи на те, що головним героєм історії де Лімьє був все ж таки шведський король, слід зазначити, що автор дуже яскраво змальовує картини бідкування шведів в Україні під час суворої зими 1708–1709 рр. Серед визначних місць, пов'язаних зі шведським походом в Україну, французький дослідник згадує Гадяч (*Hadziacz*), Ромни (*Rumno*), Прилуки (*Prilaki*), Зіньків (*Sinowa, Sinzowa*), Котельву (*Kotelva*), Олешню (*Olsna*), Краснокутськ (*Krasnohow*), Опішню (*Opochno, Oproch-*

но), Великі Будища (*Bodoassin, Budische*). Згадується також про перебування Петра I в Сумах (*Sumy*), Лебедині (*Lobedin*).

Особливу заслугу праці де Лімьє для становлення мазепіани слід відзначити й у розміщенні портрету Мазепи роботи видатного німецького гравера Мартіна Бернігерота (Бернігрота) від 1706 р. Це, очевидно, перший портрет гетьмана, що здобув широке поширення в Європі. Зважаючи на той факт, що він містить прижиттєве зображення цієї особи, слід визнати, що він не позбавлений рис достовірності.

Значний успіх праці де Лімьє, присвяченій здебільшого подіям Північної війни, сприяв виникненню творів за тією ж тематикою. Але, якщо його книга мала головним персонажем славетного шведського короля, й авторську симпатію до нього було важко приховати, в той час як «московити» та їхній цар виглядали тут досить непривабливо, то наступне видання мало основним героєм саме антагоніста Карла XII – Петра I і розглядало події з протилежного ракурсу. Йдеться про «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725), що стали, по суті, першим історичним життєписом щойно померлого видатного російського монарха. Ім'я автора, позначене на титульному аркуші даної книги, виглядало досить екстравагантно, оскільки звучало як «боярин Іван Іванович Нестезюрануа» (*Iwan Iwanowitz Nestesuranoi*). Таке поєднання цілком російського імені з таким несподіваним прізвищем залишалося загадкою недовго. Незабаром стало відомо, що автором цього твору є французький історик і літератор, який мешкав у Голландії, Жан Руссе де Міссі (1686–1762), а несподіване прізвище «*Nestesuranoi*» є анаграмою його справжнього імені «*Jean(n) Rousset*» (складання подібних анаграм було модою того часу, згадаймо приклад Вольтера). Що ж стосується імені «Іван Іванович», то, по-перше, автора звали Жан, що є аналогом російського імені Іван, а, по-друге, яке ще ім'я могло б виглядати так по-російськи? Тож, претендуючи на гарну ознайомленість з цією величезною східною країною, француз назвався саме так.

Робота Нестезюрануа має здебільшого компілятивний характер і складається переважно з поєднання свідчень попередніх авторів та повідомлень преси. Саме за це дорікав історик Вольтер, пишучи згодом свою «Історію Російської імперії за Петра Великого» [20, р. 5, 192]. Проте сувору оцінку «короля філософів» не в повній мірі можна вважати виправданою. Насправді великий твір Нестезюрануа містить багато цікавих і цінних матеріалів, а їхній автор здійснив ретельну редакторську роботу, збираючи й опрацьовуючи розрізнені свідчення про Росію та її правителів з різномірних джерел, ставши, по суті, першопрохідцем у науковому вивченні минулого цієї держави серед французьких істориків. Свідченнями, зібраними ним, постійно користувався й сам Вольтер, при цьому нещадно критикуючи Нестезюрануа.

Загалом головна мета багатотомної праці Нестезюрануа – це апофеоз Петра I як державного діяча [16; 17; 18]. Природно, що минуле України складає істотний компонент цього твору. Головними героями української історії для Не-

стезюрануа є, звичайно, козаки (*les Kosaks*), про яких автор зазначає, що козаки «є, мабуть, єдиним народом, що носить ім'я відмінне від назви їхньої країни» [16, р. 216–218].

З осені 1708 р. Європа, затамувавши подих, слідкувала за карколомними подіями, що відбувалися в «країні козаків» і неодмінно мали призвести до перерозподілу впливів у Старому Світі. Нестезюрануа свідчить, що становище, у якому опинився в 1708 р. російський цар, на заході здавалося безнадійним [18, р. 12, 24]. На думку західних оглядачів, головну надію в цій ситуації цар мав покласти на Мазепу, котрий міг виставити проти неприятеля 25–30-тисячне козацьке військо. Коли ж поширилася звістка про перехід Мазепи до шведського табору, передбачати перемогу Петра I міг лише б найзатятіший оптиміст.

Однак, розібравшись з історичними документами та свідченнями очевидців, Нестезюрануа дійшов висновку, що у відчайдушному становищі восени 1708 р. опинився не російський володар, а саме шведський король. Поворот Карла XII до України був багато в чому кроком вимушеним, завдяки якому цей стратег намагався знайти вихід із складного військового становища. Згадує автор і про перебування у ставці шведського короля представника Мазепи Бистрицького (*Bistritzki*), який сприяв координації зусиль шведської й української сторони і запевняв Карла XII у тому, що «народ України розглядає його, як свого визволителя і що вони просять його руки. Що ще було потрібно, щоб привабити цього володаря до такого рішення? Скоро ми побачимо, що з цього вийшло» [18, р. 74].

Риторичне запитання наприкінці цього повідомлення, доповнене анонсуванням драматичної розв'язки в кращих традиціях театральних постановок тієї доби, лише підсилювали вражаючий ефект запаморочливих подій, що відбулися незабаром. Якщо сучасникам здавалося, що непереможного Карла XII до України вів військовий геній, то з висоти своїх знань Нестезюрануа чітко розумів, що головною рушійною силою цього розпачливого кроку стала, по суті, безвихідь. Французький історик знову акцентує увагу на тому, що «королю Швеції не залишалося іншого вибору, як приєднатися скоріше до Мазепи й увійти до України, сподіваючись отримати тут війська та провізію, яких бракувало його армії» [18, р. 87–88].

Власне кажучи, тепер історик і виводить на авансцену гетьмана, про якого раніше згадував лише мимохідь. Характеристика, дана Нестезюрануа Мазепі, вражає тим, що при, по суті, апологетичному ставленні автора до Петра I, він з розумінням ставиться до прагнень українського керманіча й не вдається до бездумного осуду його рішучого кроку. Можна вважати, що саме Нестезюрануа був одним з перших дослідників, хто намагався вивчити й осмислити суперечливу діяльність Мазепи. Зважаючи на те, що цей твір залишається маловідомим у вітчизняній історіографії, було б доцільно навести оцінку постації гетьмана французьким істориком: «Іван Мазепа походив з шляхетної фамілії зі своєї нації, не маючи жодного козацького варварства. Навпроти, він поєднував з хоро-

брістю, притаманному цій нації, довершений розум і делікатність, а також велику розсудливість» [18, р. 88–89].

Відзначимо в цьому фрагменті ту обставину, що Нестезюрану чітко визначає українське походження Мазепи. В той час, як незабаром, під авторитетним впливом Вольтера, його будуть відносити до польської нації [19, р. 162]. Відголоски історичної дискусії серед французьких науковців про коріння Мазепи зафіксує на початку XIX ст. Дмитро Бантиш-Каменський, однозначно визнаючи, що гетьман «был уроженец малороссийский» [2, с. 340].

Розважливість та обережність Мазепи Нестезюрану вбачає й у розвідувальній місії Войнарівського (*Wojnarowski*), якого гетьман відрядив до Петра I і який ледь не наклав головою, виконуючи дане доручення [18, р. 89–90]. Віддаючи належну шану мудрості та обачності українського гетьмана, французький історик засвідчує прекрасне розуміння ним того, що весь успіх українсько-шведського союзу багато в чому залежав від передачі Карлу XII Батурина. Тому Мазепа наважився перейти через Десну та прискорити прихід шведів, щоб віддати в їх розпорядження зброю, харчі та гроші, зосереджені в гетьманській столиці. Наступні події в творі Нестезюрану подані дуже реалістично та у повній відповідності до історичних джерел: перехід на бік шведів, сумнів у багатьох козаків про доцільність такого рішення і втечу багатьох з мазепинського табору до росіян, похід Меншикова на Батурин і жорстоке знищення міста та всіх його мешканців [18, р. 90–91].

Треба відзначити, що Нестезюрану надавав розоренню Батурина більшого значення у кінцевому розгромі шведів, ніж навіть поразці Левенгаупта, оскільки саме ця страхітлива акція не лише позбавила військо Карла XII обіцяної матеріальної підтримки, але й відштовхнула козаків від Мазепи та завадила перекиненню повстання на Дон. Відзначає дослідник і той факт, що гетьман не користувався вже великою довірою у населення, а частина козаків відкрито виступила проти нього, дізнавшись про його намір піддатися шведам.

Аналізуючи тодішнє військове становище Росії, Нестезюрану вважає неминучою її поразку у разі, якщо б мали успіх місія Левенгаупта та перехід на бік шведів українського козацтва на чолі з Мазепою, тому він возвеличує політичну пильність і далекоглядність Петра I, який за короткий час розладнав обидва ці задуми. Неквапність і нерішучість Карла XII у здійсненні стрімкого маршу на порятунок Батурина дослідник пояснює недовірою короля до Мазепи та його побоюваннями потрапити до пастки, влаштованої росіянами та козаками. Лише дізнавшись про жорстокі розправи, які росіяни вчиняли з прибічниками гетьмана, шведський володар пересвідчився у щирості намірів «знаменитого зрадника» [18, р. 92–93].

Значну увагу Нестезюрану приділяє судовому процесу над Мазепою та поспішному урочистому обранню у Глухові нового гетьмана – Івана Ілліча Скоропадського (*Hittman Iwan Iliewitz Skoropazki*), докладно описуючи страту опудала, що супроводжувалася зірванням з ньо-

го андріївської стрічки, знищенням всіх патентів Мазепи та фамільного герба, ламанням шаблі [18, р. 93–94].

Особливо слід зупинитися на аналізі географічних уявлень Нестезюрану про тодішню Україну. Звертає на себе увагу той факт, що французький автор для означення «країни козаків» використовує лише хоронім «Україна», який значного поширення у Західній Європі здобув лише в середині попереднього століття. Цікаво, що крім вже традиційного для французів поняття «*Ukraine*», Нестезюрану, говорячи про Сіверську Україну, використовує й суто фонетичну форму цієї назви «*Hukragina Sewerska*» [16, р. 337], передаючи французькою українське звучання її назви. У відповідності до його бачення, «Україна» включала в себе територію Гетьманщини, польської Правобережної Наддніпрянщини (Волинь і Поділля сюди не входили) та землі запорожців. Зокрема, історик підкреслював, що запорозькі козаки (*les Kosaks Zaporoski*) є населенням України [16, р. 414–415]. Що ж стосується північних околиць «України», то вони дещо виходили за межі нашої сучасної держави. Не згадуючи про Стародубщину, зазначимо, що поміж переліку визначних українських міст Нестезюрану вказує Рильськ [16, р. 414–415]. Таким чином, для французького історика «Україна» являла собою велику країну, поділену на дві нерівні частини по Дніпру між Росією та Річчю Посполитою, адміністративне управління над землями якої здійснювалося козаками.

В цьому відношенні значну цікавість представляє собою пояснення ним нового в західній літературі терміну «Мала Росія» (*la Petite Russie*), який активно використовувався царською дипломатією. Наводячи французький переклад тексту одного з маніфестів Петра I, Нестезюрану стосовно поняття «Мала Росія» зазначає: «Так російський двір називає Україну, яка, насправді, разом з Поділлям у Чорній Русі складала колись частину імперії росіян і є спадковим володінням князів з царського дому (*C'est ainsi qu'à la Cour Rusienne on nomme l'Ukraine; qui effectivement avec la Podolie de la Russie Noire a autrefois fait partie de l'Empire des Russes, & étoit l'apanage des Princes de la Maison Czarienne*)» [18, р. 98–99]. Звернімо увагу на той факт, що термін «Мала Росія» на заході ще маловідомий, на відміну від поняття «Україна», хоча й воно отримало загальне визнання лише за півстоліття до того, витіснивши з уявлення західних європейців традиційне для цього регіону більш раннє поняття «Русь».

Подібне пояснення для західного читача поняття «Мала Росія» бачимо і в творі іншого сучасника, французького історика Елеазара де Мовійона (1712–1779) [15, р. 127]. У 1742 р. побачила світ його 3-томна «Історія Петра I, прозваного Великим, імператора Всеросійського, царя Сибірського, Казанського, Астраханського, великого князя Московського і проч., і проч., і проч.» [13; 14; 15].

Описуючи біографію цього російського царя в двох томах своєї книги, він поділяє її на два хронологічно нерівних періоди: до Полтави і після. Відповідно, у I томі розкривається життєпис Петра I з 1672 по 1708 р., а у II томі – з 1709 по 1725 р. В українознавчому плані найбільшу

цікавість являє висвітлення французьким дослідником постаті Мазепа. Багато в чому образ гетьмана є запозиченим у Вольтера. Мовійон, наприклад, називає Мазепу польським шляхтичем, який служив пажем при дворі Яна II Казимира, і згадує про його амурну інтрижку з шляхетною панянкою, внаслідок чого її розгніваний чоловік наказав прив'язати того до дикого коня й пустити в степ. Начебто саме таким чином Мазепа потрапив до козаків [13, р. 63–64]. В той же час не можна говорити, що історичне бачення Мовійоном постаті українського гетьмана цілком і повністю подано у вольтерівському трактуванні. Він доповнює його образ кількома іншими суттєвими деталями. Зокрема, досить цікавим в історичному плані є поданий в «Історії Петра I» опис зовнішності Мазепа, можливо, наведений за одним з його портретів, поширених тоді в Європі: «Мазепа був зросту трохи вищого за середній. Він мав худорляве обличчя, довгу та густу бороду, горделивий, але страшний погляд, що виказував мрійливий характер, худе та струнке тіло» [13, р. 65].

Певний історичний інтерес являє також географічна локалізація України в уявленні Мовійона. Він зазначає: «Україна є частиною Червоної Русі і включає в себе Нижню Волинь, Київське та Брацлавське воєводства, а також Поділля. Мазепа мав зазвичай свою резиденцію в Батурині, й це місто розглядалося, як столиця України. Воно розташоване в Чернігівському князівстві на кордонах Сіверщини, що на північний схід від України» [15, р. 449–450]. Як можна побачити, Сіверщину історик не включає до складу тогочасної України, хоча вона й перебувала під владою українського гетьмана.

В цілому дана праця Мовійона не стільки збагатила французьку історіографію новими українознавчими матеріалами, скільки слугувала творчим узагальненням вже відомих фактичних свідчень. Вона сприяла популяризації вольтерівського образу Мазепа на заході.

Звичайно, історія «козацької країни» не була в центрі уваги Вольтера. Проте він постійно торкався у своїх працях минулого України. Найпильніше, безумовно, автор розглядає події Північної війни в «Історії Російської імперії за Петра Великого» (1759) [20]. Серед головних моментів української історії, позначених у Вольтера, згадаємо перехід Мазепа на бік шведів, руйнування Батурина, обрання у Глухові гетьманом Скоропадського, локальні бойові дії в Україні, приєднання до Карла XII запорожців, Полтавську баталію, бендерську втечу. Головним спонукальним мотивом, який змусив старого Мазепу на порозі смерті зрадити свого володаря й перекинутися до ворога, на думку просвітника, були особисті амбіції гетьмана, що навіювали йому бажання незалежнитися. Вказуючи на відсутність у того підтримки серед широких верств козацтва, автор не забуває зробити не зовсім справедливий комплімент царській владі про те, що козаки не послушались свого поводири, оскільки «не хотіли жодним чином зраджувати того монарха, на якого не мали ніяких причин нарікати» [20, р. 182]. Це суперечить словам са-

мого ж Вольтера про форсований наступ Росії на права та вольності козаків, які майже повністю втратили свою автономію під царською владою.

Отже, саме в добу Просвітництва у Франції пробуджується справжній науковий інтерес до діяльності Івана Мазепа та його ролі в Північній війні, а також участі у цьому збройному конфлікті українського козацтва. Ці питання розглядалися на сторінках праць багатьох французьких сучасників, серед яких насамперед слід згадати таких істориків як де Лімьє, Нестезюрануа, де Мовійон і, звичайно ж, Вольтер, вплив якого став визначальним у подальшому європейському мазепознавстві. Значна увага у цих розвідках приділялася такому регіону України, як Чернігово-Сіверщина, що став ареною активних бойових дій у російсько-шведському протистоянні, до якого були втягненні ледь не всі держави тогочасної Європи.

ПОСИЛАННЯ

1. Акимова А.А. Вольтер. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 448 с.
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – IX+604 с.
3. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2–3. – Україна-Франція. – С. 104–115.
4. Вольтер. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России. – СПб: Лимбус Пресс, 1999. – 304 с.
5. Єнсен А. Мазепа / Переклад зі шведської Н. Іваничук; наукова редакція, передмова та примітки Б. Якимовича. – К.: Український письменник, 1992. – 205 с.
6. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Київ–Полтава: НАН України; Інститут української археографії, 1995. – 312 с.
7. Наливайко Д. Очіма заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
8. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
9. Соловьев Д. Послесловие переводчика // Вольтер. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России. – СПб: Лимбус Пресс, 1999. – 304 с.
10. Bonnac J.-L. d'Usson, marquis de. Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople. – Paris: Ernest Leroux, 1894. – 370 p.
11. d'Orville A.-G.-C. Mémoire d'Azema, diverses Anecdotes des Regnes de Pierre le Grand, Empereur de Russie, & de l'Impératrice Catherine son Epouse: Traduit du russe par M. C[ontant]. D'[Orville]. – Amsterdam, 1764. – Partie 1. – XII+245 p.; Partie 2. – 216 p.
12. Limiers H.-Ph. de. Histoire de Suede sous le regne de Charles XII. Où l'on voit aussi les Réarrivées en differens tems dans ce Royaume; toute la guerre du Nord, et l'Avènement de la Reine & du Roi Régnant à la Couronne, jusqu'à present. – Par M. De Limiers Docteur en droit. – Amsterdam: Chez les Jansons à Waesberge, 1721. – T. 5. Contenant la Bataille de Pultowa, & ses suites, avec séjour du Roi à Bender, jusqu'à son retour à Stralsund. – 540 p.
13. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereur de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 1. – 464 p.
14. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereur de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 2. – 404 p.
15. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereur de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 3. – 504 p.
16. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. – La Haye: Chez R.C. Alberts, Amsterdam: Chez Her. Uytwerf, 1725. – T. 1. – 510 p.
17. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 2. – 496 p.

18. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. Nouvelle Edition augmentée. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – Т. 3. – 452 p.

19. Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede. – Paris.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'ainé, et de Firmin DIDOT, 1802. – 342 p.

20. Voltaire. Oeuvres completes. – Т. 24. – Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. – Kehl.: L'imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. – 435 p.

Луняк Е.Н. Чернигово-Северщина в годы Северной войны (по свидетельствам французских современников)

В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с ходом событий Северной войны на землях Чернигово-Северщины в 1708–1709 гг. Сделан комплексный анализ приведенных французских современников, таких как Вольтер, Анри-Филипп де Лимье, Иван Нестезюрнауа, Элеазар де Мовийон и др.

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, Северная война, Иван Мазепа, Чернигово-Северщина.

Luniak Ye. M. The region of Chernihiv and Severia in years of the Great Northern War (according to testimonies of French contemporaries)

The acquaintance's state of the French public with course of events of the Great Northern War in the region of Chernihiv and Severia (1708–1709) in the article is covered. The complex analysis historical researches (the work of Voltaire, Henri-Philippe de Limiers, Ivan Nestesuranoi, Eleazar de Mauvillon etc.

Key words: historiography, Ukraine, France, the Great Northern War, Ivan Mazepa, region of Chernihiv and Severia.

06.03.2017 p.

J

УДК: 94(477) «1720» Меншиков О.Д.

Г.В. Філіпова

**«УКРАЇНСЬКА РЕВІЗІЯ» КНЯЗЯ
О.Д. МЕНШИКОВА 1720 РОКУ**

У статті розглядається ревізійна місія князя О.Д. Меншикова 1720 року в Україні. На основі дослідження архівних матеріалів здійснено спробу прослідкувати деякі відрізки маршруту поїздки, її офіційні причини та дійсну політичну складову, а також побутові нюанси організації.

Ключові слова: О.Д. Меншиков, Почепська справа, доба Гетьманщини.

Відносини фаворита та соратника Петра I, князя Олександра Даниловича Меншикова з Україною досить міцно цементувалися його власними відвідинами територій, які цікавили його з економічної та політичної точки зору. Не рахуючи перебування на українських територіях у зв'язку з бойовими діями Північної війни, Меншиков відвідував Україну і в той час, коли активні фронти давно перемістилися до інших широт. І ці візити, що характерно, стосувалися не тільки Слобожанщини, що дає підстави вважати, що Меншиков сприймав її як свого роду зручний «плацдарм» для подальшого наступу на ряд українських територій, а й гетьманських міст. Особливе місце у планах Меншикова посів Стародубський полк, у складі якого знаходилася велика частина його вотчин.

Під час своїх оглядів гетьманських та слобідських полків фаворит Петра I вирішував ряд питань, пов'язаних з

формуванням колосальних земельних наділів, а також намагався установити власний контроль над рядом адміністративних одиниць (наприклад, сотні Стародубського полку, котрі межували з Почепською). Пізніше ці його плани та дії увійшли до історії під назвою Почепської справи, котра набула широкого скандального розголосу у колах політичних діячів, які гуртувалися навколо царя Петра.

Російська та українська історіографія, починаючи з XIX ст., згадувала про дані події побіжно, переважно – в контексті протікання судових справ навколо нелегального межування земель на теренах почепських володінь князя. В українському контексті згадував про діяльність Меншикова та Почепську справу О.М. Лазаревський, котрий, до того ж, віднайшов та систематизував значну кількість відповідних документів [1]. Окремі аспекти перебування Меншикова в Ніжині та Глухові на базі судових справ дослідив Г. Єсіпов, зокрема, пов'язуючи реакцію соціуму на ревізію з «видінням ієромонаха Порфирія» [2, с. 285–306] Стосовно сучасних істориків, звернув увагу на розглядааний нами епізод з життя князя один з найпомітніших його біографів, російський історик М. Павленко [3]. З точки зору пам'яткознавства дуже коротко писав про формування українських володінь Меншикова М. Цапенко. Також ним було згадано легенди, що побутували в Україні та на Брянщині у зв'язку з цим, і знайшли своє відображення в «Історії Русів» [4, с. 10].

В різний час досліджувалися та оброблялися окремі архівні документи, з яких можна черпати інформацію про дану подорож Меншикова. Однак, систематичного та узагальнюючого студювання таких джерел, котре б звело всі наявні дані до єдиного знаменника та окреслило загальну картину на тлі історико-політичного та економічного контексту, проведено не було.

В існуючих дослідженнях недостатньо уваги було приділено як побутовим особливостям перебування Меншикова в Україні (організація проживання та харчування, маршрути, урочисті прийоми, бенкети у приймаючих містах, обдаровування гостя подарунками тощо), так і його відносинам з представниками козацької старшини та власної адміністрації. Майже не розглядалися особи, котрі супроводжували князя у його подорожі.

Тож ставимо собі за мету хоча б у загальних рисах окреслити поставлені питання, спираючись на архівний матеріал з фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (ЦДІАК), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ) та Російського Державного архіву давніх актів (РДАДА).

Так звана «ревізія» 1720 року стала найпомітнішим з візитів Меншикова до України. 1719 році Петро I наказав своєму фавориту відправитися до України задля того, щоб прослідкувати за комплектуванням драгунських військ перед обличчям шведської загрози. Однак, князь зволівав з тим, щоб покинути Петербург, і зміг рушити в дорогу тільки на початку 1720 року, до останнього намагаючись передати повноваження генералові Вей-